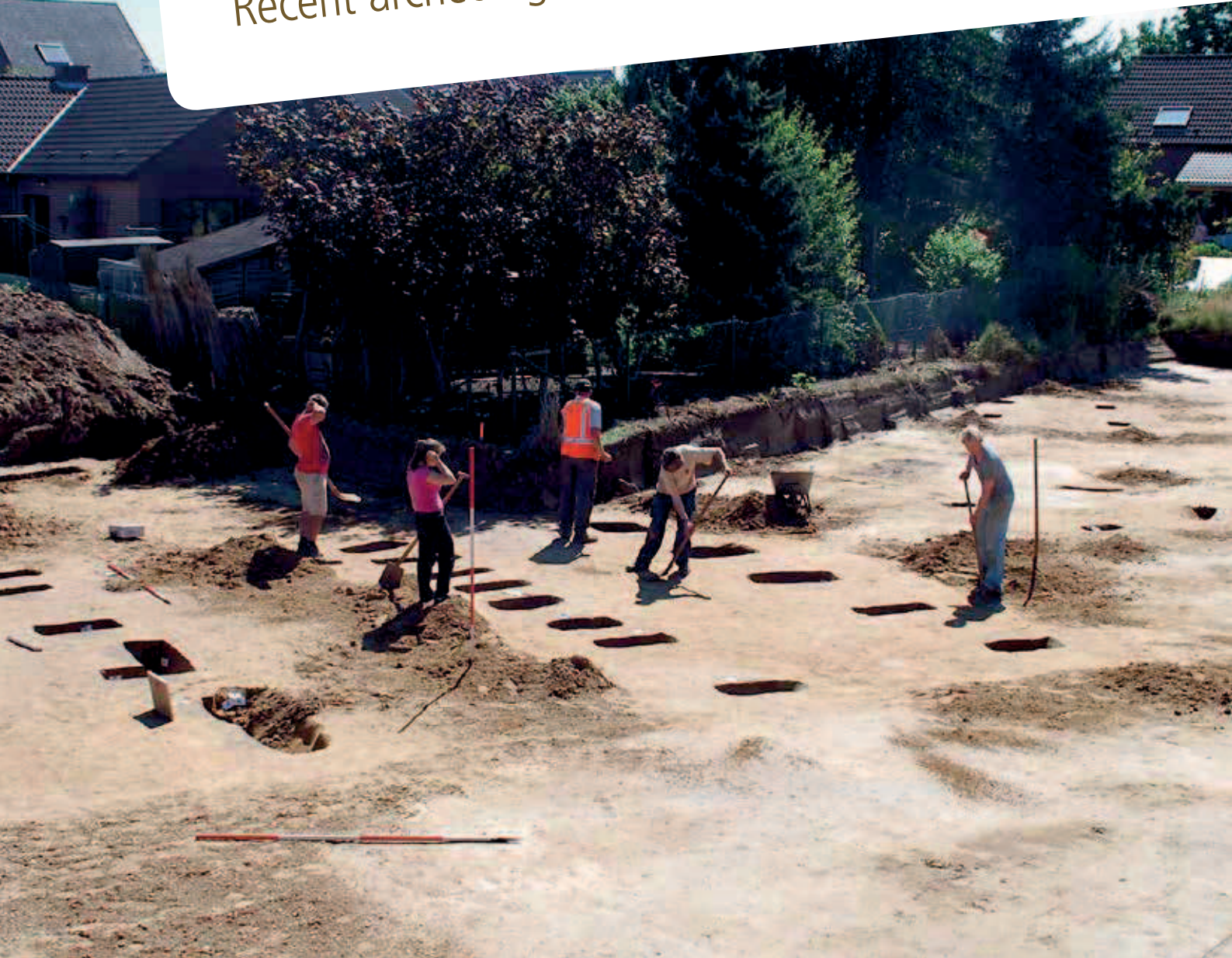

Archeologie 2013

Recent archeologisch onderzoek in Vlaams-Brabant

**BOUWEN AAN
VLAAMS-BRABANT**

PROVINCIE VLAAMS BRABANT

Colofon: Deze brochure werd uitgegeven door de provincie Vlaams-Brabant in opdracht van de deputatie in het kader van de infodag archeologie 2013.
Redactie: Hadewijch Degryse, dienst cultuur, provincie Vlaams-Brabant
Lay-out: grafische cel, provincie Vlaams-Brabant
V.u.: Provincie Vlaams-Brabant, Provincieplein 1, 3000 Leuven
D/2013/8495/22

VOORWOORD

De wereld binnenstebuiten

Als we de aardkorst binnenstebuiten konden draaien, zou onze huidige wereld zich aan de binnenkant van onze planeet bevinden, onder de grond. Dat lijkt misschien een scenario voor een goedkope science-fiction film, maar in feite is het een mooi beeld voor wat zich ook vandaag al onder de grond bevindt: sporen van eerdere samenlevingen, van steden en dorpen, van landbouw en handel, van oorlog en vrede. Onder onze voeten bevindt zich een andere wereld, een vroegere wereld, die erom vraagt ontdekt te worden.

Een ontdekking die geen doel op zich is, maar bijdraagt tot datgene waar elke mens eigenlijk een gans leven mee bezig blijft: pogen zichzelf te situeren in tijd en ruimte. Archeologie is daarmee veel meer dan zomaar een boeiend tijdverdrijf: het is een onmisbare schakel in het bewustwordingsproces, waarbij we als menselijke samenleving inzicht proberen te verwerven in dit leven, onze wereld, onze manier van zijn.

Maar in een dichtbebouwd land als het onze komen archeologie en economische logica wel eens met elkaar in conflict. Bouwheren en investeerders ervaren die bodemsporen dan als een kink in de kabel in een al lange procedure. Net daarom ook dat het zo belangrijk is dat we de relevantie en het belang van de archeologie blijven benadrukken en expliciteren en begeleiding aanbieden aan wie er mee te maken krijgt. Het gaat hier immers niet om schervenfetisjisme of historische muggenzifterij, hier staat veel meer op het spel. Het benadrukken van deze evidentie is -in tijden waarin datgene wat niet onmiddellijk economisch rendeert onder druk komt te staan- geen overbodige luxe.

Net daarom ook zet de provincie Vlaams-Brabant zich al sinds haar ontstaan in om het archeologisch erfgoed op haar grondgebied te detecteren, te ontsluiten, te laten onderzoeken en te bewaren. In deze brochure krijgt u alvast een bondig overzicht van de recente inspanningen op dat vlak.

Tom Dehaene,
gedeputeerde voor cultuur

INHOUD

-
- 3 voorwoord
 - 4 Restanten van de Villa Rosa en Romeinse sporen te Asse-Kalkoven
 - 8 De Sint-Goriks- en Magdalenakerk te Asse-Kobbegem Een kleinschalig archeologisch onderzoek binnen het kerkhof
 - 12 Prehistorische bewoning en een zandsteenontginning op een dekzandrug
 - 16 De Tomme van Ottenburg, het meest mysterieuze monument van Vlaanderen
 - 19 Bijlen en lanspunten: een depot uit de late bronstijd te Tienen
 - 22 Een beknopt overzicht van de onderzoeksresultaten van de archeologische opgraving te Tienen, Park Passionisten
 - 26 Muren, muren, muren en nog eens muren: archeologische toevalsvondsten in Vlaams-Brabant in 2013.

Restanten van de Villa Rosa en Romeinse sporen te Asse-Kalkoven

Kristine Magerman, Bernard Van Couwenberghe en Steven Saerens

Profiel van spoor 9 (© Kristine Magerman)

INLEIDING

Tussen 30 september en 2 oktober 2012 voerde Agilas vzw onder leiding van archeologen Kristine Magerman en Bernard van Couwenberghe en met de hulp van vier vrijwilligers een archeologische prospectie met ingreep in de bodem uit op een perceel met een oppervlakte van 430 m² te Asse-Kalkoven. De aanleiding hiervoor was de verkoop van het perceel als bouwgrond. Om kandidaat-kopers correcte en duidelijke informatie te geven over de aanwezigheid van archeologisch erfgoed in de ondergrond, beslisten de eigenaars om voorafgaandelijk aan de verkoop, een vooronderzoek te laten uitvoeren. Het doel bestond erin om het archeologisch erfgoed op het terrein te karteren, te interpreteren en te waarderen. We legden 84 m² of 18,8% van de totale perceelsoppervlakte vrij door middel van drie proefsleuven en één kijkvenster.

Bijkomend gaf dit onderzoek de kans om voor de eerste keer de zone ten zuidoosten van de vicus van Asse beter te leren kennen en een beter inzicht te krijgen in

de verschillende activiteiten die er in de Romeinse periode mogelijk plaatsvonden. Maakte deze zone nog deel uit van de (bewoonde zone van de) Romeinse nederzetting?

KENMERKEN VAN HET TERREIN

Het onderzoeksperceel maakt deel uit van de Kalkoven, een noordoost-zuidwest georiënteerd plateau met een hoogte van 81 m boven de zeespiegel waarop de Romeinse nederzetting gesitueerd was. Het perceel bevindt zich ten oosten van de N9, de grote verkeersas die het Kalkovenplateau middendoor snijdt. Op hydrografisch vlak ligt het onderzoeksperceel tussen de Kleine Wijtsbeek in het westnoordwesten en de Broekebeek in het zuidwesten. Deze rug vormt de waterscheiding tussen het Denderbekken en het Beneden Scheldebekken. Op bodemkundig vlak bevindt de site aan de Kalkoven zich op gronden die zich kenmerken als droge tot matig natte leembodems met een textuur B-horizont. De geologische ondergrond

Zicht op de Villa Rosa van Lucien Caytan
(© Archief Koninklijke Heemkundige Kring Ascania)

Uitbreiding van de grens van de Romeinse nederzetting in zuidoostelijke richting. In het zwart de afbakening van de nederzetting zoals voorgesteld in 2008, in het rood de nieuwe afbakening op basis van recente opgravingsgegevens uit de periode 2009-2013. (© <http://www.agiv.be> en Kristine Magerman)

bestaat uit de formatie van Sint-Huibrechts-Hern die gekenmerkt wordt door zand en zandhoudende klei. Bovenop deze formatie bevindt zich een groene, zandige tot kleiige laag die afgewisseld wordt met een oranje, ijzerhoudende laag zand die erg rijk is aan rolkeien. Recent onderzoek doet vermoeden dat de kiezels gevormd werden door een Kwartaire rivierterrasafzetting.

RENTANTEN VAN DE VILLA ROSA

Verskillende sporen, structuren en nivelleringspakketten op het opgravingsterrein waren afkomstig van de 'Villa Rosa'. Deze villa werd in 1920 opgetrokken door Lucien Gaytan op een 3 ha groot terrein en was genoemd naar zijn echtgenote. Lucien Gaytan was de eigenaar van de succesvolle 'Couperie d'Assche', een haarsnijderij van hazen- en konijnenvellen die in 1906 werd opgericht op de plaats van de Oude Werflieden-centrale van de gemeente Asse, het gebouw dat Agilas vzw momenteel in gebruik heeft als archeologisch depot.

Het kasteel had zeven kamers en twee garages. Hoge en brede marmeren trappen sierden de voorkant van het gebouw. In het achterliggende park werden

een modern tennisveld en grote serres voor druiven, bloemen en groenten aangelegd. Er was eveneens een paviljoen met vijvers en een zomerhuis. Aan de noordkant werd een grote paardenstal opgetrokken in fermettestijl. De grote beukenbomen, kastanjelaars en lindebomen en het langs de steenweg gelegen struikgewas gaven de nodige allure aan het domein. In het kasteelpark werd een wandelpad aangelegd die naar het zomerhuis leidde. Onder meer deze parkweg werd aangetroffen op het opgravingsterrein. Het domein werd afgesloten door middel van een kunstig uitgewerkte, betonnen afsluiting die nu nog gedeeltelijk bewaard is op het onderzoeksperceel.

In 1964 werd de villa afgebroken en het park werd verkaveld in 26 bouwterreinen. Het perceel waarop het vooronderzoek plaatsvond, maakte in de eerste helft van de 20ste eeuw deel uit van het park van de 'Villa Rosa'. Het is één van de weinige terreinen die nooit bebouwd werd en pas nu verder verkocht wordt als bouwperceel.

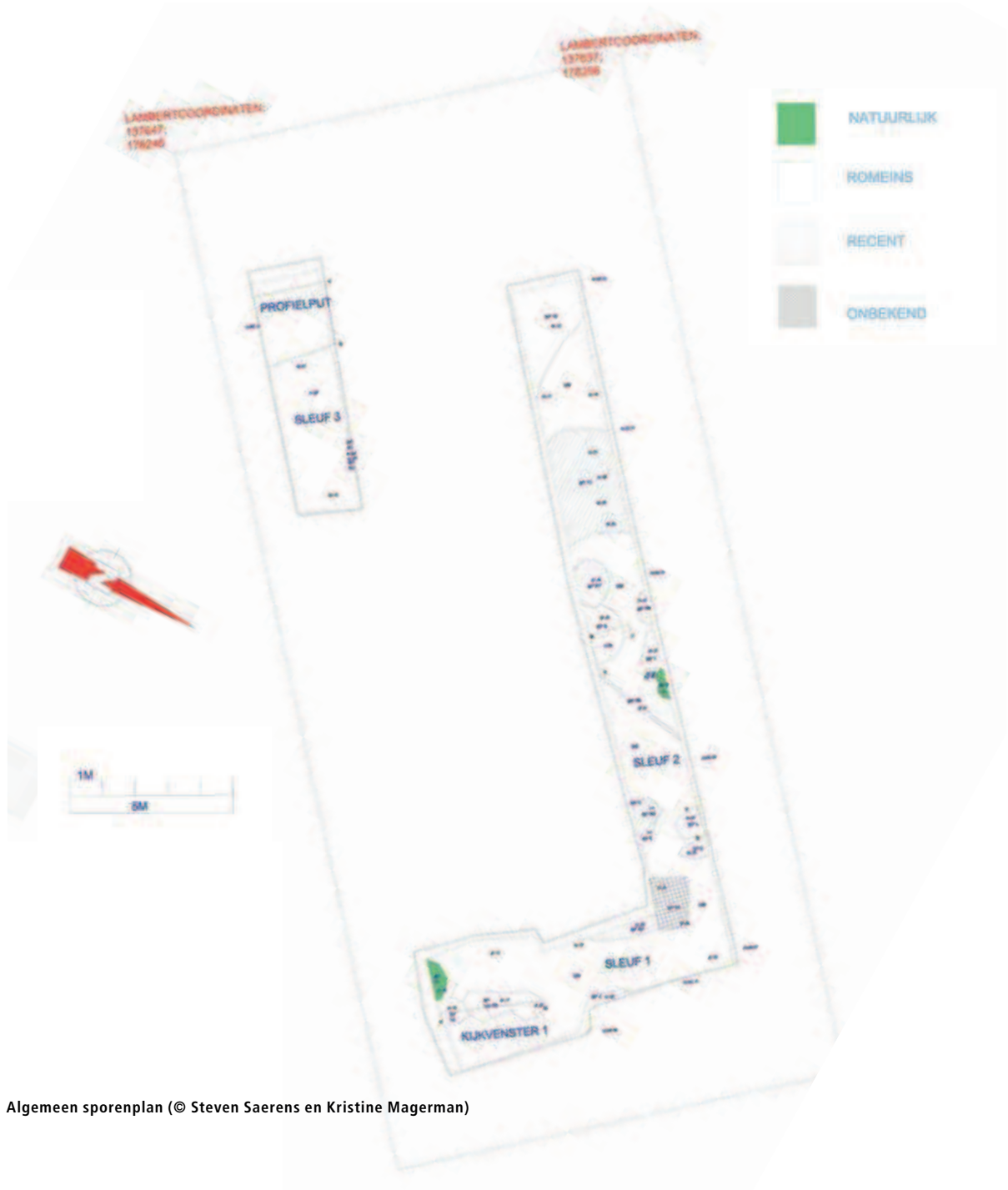
Zeker tot in de 18de eeuw hebben we op historische kaarten zoals de Ferrariskaart en de Atlas der Buurtwegen geen sporen teruggevonden van bebouwing op dit perceel. De kans lijkt dan ook klein dat het perceel tussen de 16de en de 19de eeuw of in de middeleeuwen bebouwd was.

ROMEINSE SPOREN

Het vooronderzoek leverde 10 sporen uit de Romeinse periode op. De primaire functie ervan kon in deze fase van het onderzoek moeilijk achterhaald worden. Mogelijk kan één spoor geïnterpreteerd worden als een leemwinningskuil of een kuil gegraven voor de extractie van kiezels. Een ander spoor is een deel van een noordoost-zuidwest lopend grachttracé. Gelet op de diepte, de vorm van het profiel en de aanwezigheid van een kalkzandsteen op de bodem, kan spoor 9 mogelijk als een paalkuil of een silo geïnterpreteerd worden. Sporen die deel uitmaakten van een duidelijke structuur werden niet aangetroffen. Dit kan verklaard worden door de eerder beperkte breedte van de sleuven en het feit dat het geen vlakdekkend onderzoek betrof. In een tweede fase werden de kuilen opgevuld met grond en nederzettingsafval.

In totaal konden, verspreid over de verschillende sporen, 282 vondsten gerecupereerd worden. In vergelijking met het Romeins materiaal dat aan het licht kwam tijdens de opgravingen tussen 2007 en 2012 in de noordoostelijke sector van de vicus, viel het op dat het aardewerk zeer sterk gefragmenteerd was. Grote scherven of archeologisch complete stukken waren volledig afwezig. Behalve enkele kleinere scherven terra sigillata, terra nigra, kruikwaar, fragmenten van amforen, dolia, wrijfschalen en stukken van dakpannen, ontbraken karakteristiek en goed dateerbaar materiaal. Behalve enkele fragmenten van ijzeren nagels konden geen andere ijzeren of bronzen voorwerpen gerecupereerd worden.

De aanwezigheid van verschillende fragmenten terra sigillata uit Zuid-Gallië, terra nigra, handgevormd aardewerk, technisch aardewerk, een mogelijk frag-

Algemeen sporenplan (© Steven Saerens en Kristine Magerman)

ment terra rubra en een klein stukje dat misschien als Rhineland Granular Grey-aardewerk beschouwd kan worden, doet een datering van de meeste Romeinse sporen in de tweede helft van de 1ste eeuw tot het midden van de 2de eeuw vermoeden. In dat geval gaat het mogelijk om een oudere (1ste-eeuwse) fase van de Romeinse nederzetting van Asse. Enkel verder onderzoek zal hierover verder uitsluitsel kunnen geven.

De aard van de sporen en het aanwezige materiaal tonen aan dat we hier in geen geval te maken hebben met off site fenomenen bij de Romeinse nederzetting van Asse. De zone maakte daarentegen deel uit van de zuidoostelijke randzone van de vicus. Zo kunnen we voor het eerst met materiële bewijzen de grens van de Romeinse nederzetting dus in zuidelijke richting uitbreiden.

BESLUIT

Het archeologisch vooronderzoek wees uit dat er op het onderzoeksperceel een relatief hoge densiteit aan archeologische sporen was. De 20ste-eeuwse sporen konden in verband gebracht worden met de 'Villa Rosa' van Lucien Caytan en het bijbehorende parkdomein. 52% van de sporen was afkomstig uit de Romeinse periode. Het gaat om kuilen, een gracht, een mogelijke paalkuil of silo en een eventuele leemwinningskuil of extractiekuil van kiezels. Uit de coupes bleek dat de Romeinse sporen goed bewaard waren en de 20ste-eeuwse 'verstoringen' minimaal waren. We kunnen op basis van materiële bewijzen de grens van de Romeinse nederzetting in zuidelijke richting uitbreiden. Vlakdekkend onderzoek in het voorjaar van 2014 naar aanleiding van de inplanting van een nieuwbouw zal meer duidelijkheid moeten brengen over de betekenis en de datering van al deze sporen en de relatie van deze zone met het meer noordelijk gelegen gedeelte van de Romeinse vicus.

BIBLIOGRAFIE

- K. de Bauw (1986) Het Vellekenskot of Vellekensfabriek, officieel Couperie d'Assche: ontstaan en teleurgang (Ascania-tijdschrift 1986-4), 109-124.
- W. De Clercq en P. Degryse (2008) The mineralogy and petrography of Low Lands Ware 1 (Roman lower Rhine-Meuse-Scheldt basis; the Netherlands, Belgium, Germany), *Journal of Archaeological Science* 35 (2008), 448-458.
- K. Magerman, B. Van Couwenberghe en S. Saerens (2012) Archeologische prospectie met ingreep in de bodem. Asse-Kalkoven 2012, z.n., 2012/368 (Prov. Vlaams-Brabant) (Rapporten Agilas vzw – 2012/2), intern rapport, 70 pp.
- H. Hiddink (2011) Romeins aardewerk van de Zuid-Nederlandse zandgronden. Materiaal en Methoden 2, Amsterdam.
- <http://dov.vlaanderen.be>
- <http://www.agiv.be>
- <http://www.ngi.be>
- <http://www.vlaamsbrabant.be/verkeer-mobiliteit/wegen/raadpleeg-atlas-der-buurtwegen/index.jsp>
- Archief Koninklijke Heemkundige Kring Ascania

CONTACT

Kristine Magerman
Agilas vzw, Vrijthout 13, 1730 Asse
Tel. 0474-29 95 67
Kristine.magerman@telenet.be

De Sint-Goriks- en Magdalenakerk te Asse-Kobbegem een kleinschalig archeologisch onderzoek binnen het kerkhof

Kristine Magerman en Steven Saerens

Skelet 100 (© Kristine Magerman)

INLEIDING

In het kader van de buitenrestauratie van de Sint-Goriks- en Magdalenakerk van Kobbegem werd er op 15 oktober 2012 een sleuf uitgegraven voor nieuwe nutsleidingen. Dit gebeurde in het zuidelijk deel van de begraafplaats die zich rond de kerk bevindt.

Tijdens de graafwerken vond men op een diepte van 0,80 m onder het maaiveld resten van menselijke skeletten. De verantwoordelijke architect, Luk Willems, bracht Agilas vzw, de archeologische vereniging van Asse, op de hoogte. Archeologe Kristine Magerman stelde ter plaatse vast dat het niet om recente menselijke skeletten ging en dat ze dus als een archeologische toevalsvondst beschouwd moesten worden. Het Agentschap Onroerend Erfgoed verleende een gedelegeerde machtiging aan Kristine Magerman om de archeologische vondsten te registreren. De gemeente

Asse en de kerkfabriek, eigenaar van de grond, gaven toestemming om de menselijke resten te bergen, mee te nemen voor verder wetenschappelijk onderzoek en te bewaren in het depot van Agilas vzw.

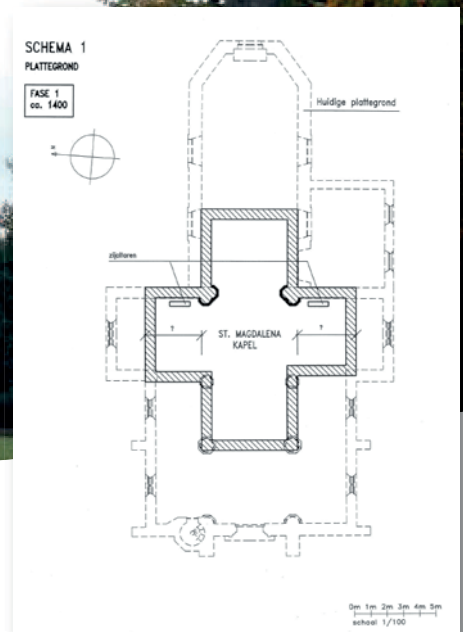
Het onderzoeksgebied bevindt zich aan de voet van een helling waarvan de top een hoogte bereikt van ongeveer 75 m boven de zeespiegel. Het maaiveld van het kerkhof bevindt zich 57,67 m TAW. Net ten zuiden van de kerk stroomt de Maalbeek. De site bevindt zich in de zandleemstreek. De bodems kunnen omschreven worden als droge tot matig droge leembodems.

BEKNOPTE GESCHIEDENIS VAN HET KERKGEBOUW

Kobbegem of Cobbengem verschijnt voor het eerst in de archieven in 1129. Volgens J. Verbesselt werd

Zicht op de gerestaureerde Sint-Goriks- en Magdalenakerk van Kobbegem (© Kristine Magerman)

Algemeen plan van de verschillende bouwfasen van het kerkgebouw (© Luk Willems)

er reeds op het einde van de 8ste eeuw of het begin van de 9de eeuw een eigenkerk of een borchtkerk opgericht bij de hoeve van een belangrijk heer, ten zuiden van de Maalbeek. Omdat deze strategisch gelegen plaats van militair belang was, bouwde men een donjon bij de hoeve, het latere Torenhof. Op die manier werd het Torenhof deel van de verdedigingslinie van het hertogdom Brabant. Sint-Gorik, de bisschop van kamerrijk en geloofsprediker in de streek, werd er patroonheilige. Later kwam de Kobbegemse Sint-Gorikswijk in het bezit van de Gentse Sint-Baafsabdij.

Rond 1140 verwierf de abdij van Affligem landgoederen op het noordelijk en hogergelegen gedeelte van de Maalbeekvallei. In het centrum van dit gebied lag een hof waarbij een kapel gebouwd werd die Maria Magdalena als patroonheilige had. Rond dit hof schaarden zich een aantal latén die de kern vormden van een steeds toenemende woonpool die later zou rivaliseren met de inwoners van de oudere Sint-Gorikswijk rond het Torenhof.

De Sint-Gorikskerk en de omliggende woningen waren door hun ligging nabij het Torenhof sterk onderhevig aan de Vlaamse krijgsheer. In 1356, tijdens de inval van de Vlaamse troepen onder leiding van graaf Lodewijk van Male, werd Sint-Gorik zwaar verwoest. Door de inspanningen van de heren van Kobbegem

werd de Sint-Gorikswijk hersteld. Beide parochies bleven echter rivalen. Meer en meer vormde de Maalbeek de scheidingslijn tussen twee afzonderlijke gemeenschappen waarbij de oudere kerk afhing van de Gentse Sint-Baafsabdij en de nieuwe kerk afhankelijk was van de abdij van Affligem.

Wegens haar gunstige ligging, haar grotere parochie en haar vernieuwde en beter kerkgebouw won de Sint-Maria Magdalenakerk in de tweede helft van de 15de eeuw aan belang. Meer mensen migreerden bovendien van de oude naar de nieuwe dorpskern. In het begin van de 16de eeuw werd het Torenhof verlaten door zijn eigenaars. Dit betekende het verval van de Sint-Gorikswijk. Tijdens de godsdienstoorlogen in de 16de eeuw werd het Sint-Gorikskerkje definitief verwoest en bleef het in puin liggen. Enkel de Sint-Maria Magdalenakerk bleef bewaard en de twee patroonheiligen werden er samen vereerd: de Sint-Goriks- en Magdalenakerk.

In 1646 werd de kerk vergroot met een noorder- en een zuidertranseptarm. Gedurende de 17de, de 18de en de 19de eeuw werd de kerk verschillende keren verbouwd en uitgebreid. Vanaf de 20ste eeuw vonden er enkele grotere en kleinere restauraties plaats waarvan de huidige, onder leiding van architect Luk Willems, de meest uitgebreide is.

RESULTATEN VAN HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

Tijdens de archeologische werfbegeleiding werden in het westelijk gedeelte van de sleuf drie menselijke skeletten in anatomisch verband aangetroffen die allen verstoord waren door recente bodemingrepen (SK 100, SK 101 en SK 102). In het oostelijk gedeelte van de sleuf bevonden zich zes concentraties van verspreide menselijke skeletresten die niet meer in anatomisch verband lagen (C-SK 1, C-SK 2, C-SK 3, C-SK 4, C-SK 5 en C-SK 6). We bespreken hier vooral de eerste drie skeletten.

Type begraafing

In de drie gevallen gaat het om inhumatiegraven waarvan we veronderstellen dat het primaire, enkelvoudige graven zijn. De vondst van verschillende ijzeren nagels doet vermoeden dat de overleden personen in houten kisten bijgezet waren. Grafgiftten en kledijelementen werden nergens teruggevonden.

Positie van de skeletten

De drie personen lagen uitgestrekt op hun rug. Resten van het onderlichaam ontbraken overal. Bij de skeletten 100 en 101 waren geen schedelresten aanwezig. Het hoofd van skelet 102 was naar links gekeerd. De houding van de armen was verschillend: bij skelet 100 lag de rechterarm op de buik, over de linkerarm kunnen geen uitspraken gedaan worden. Bij skelet 101

lagen de armen gebogen op de buik. Bij skelet 102 lag de rechterarm naast het lichaam.

Oriëntatie

De oriëntatie van de graven verschilde enigszins. Skeletten 100 en 102 werden gekenmerkt door een west (hoofd) – oost (voeten) oriëntatie. Skelet 101 had een (lichte noord)oost (hoofd) – (zuid)west (voeten) oriëntatie. Begraafing op de rug met het hoofd in het westen en de voeten naar het oosten wijst op een oude christelijke traditie die verband houdt met de dag van het Laatste Oordeel waarbij Christus in het oosten zal verschijnen. De afwijkende positie van skelet 101 kan mogelijk verklaard worden door een vergissing die plaatsvond tijdens het begrafenisritueel omdat men niet meer wist hoe de overledene in de kist gepositioneerd lag. Een andere mogelijkheid is dat de afwijkende positie samenhangt met de adolescentie van deze persoon.

Macroscopische screening van de skeletresten

De aangetroffen skeletresten werden snel gescreend op macroscopisch niveau en besproken door mevr. Kim Quintelier van het Agentschap Onroerend Erfgoed.

Skelet 100 bleek afkomstig te zijn van een robuuste man van ongeveer 1,77 m die op het ogenblik van overlijden ouder dan 40 jaar en mogelijk ouder dan 60 jaar was. De screening bracht een aantal pathologieën aan het licht. Ten eerste werd er ribkraakbeenverbening vastgesteld, een typisch ouderdomsverschijnsel. Ten tweede waren er ook sporen van Diffuse Idiopathic Skeletal Hyperostosis (DISH) aanwezig op de wervelkolom. Dit is een botziekte die gekenmerkt wordt door de verbening van de voorste bindweefselband van de wervelkolom. Deze ziekte komt vooral voor bij oudere mannen. Ten derde werden Degenerative Disc Disease (DDD) of tussenwervelschijfdegeneratie vastgesteld. Als gevolg hiervan waren verschillende wervels aan elkaar gegroeid. Ten slotte was er ook slijtage van de het schouder-, de pols-, de elleboog- en de duimgewrichten aanwezig.

De resten van skelet 101 waren afkomstig van een 16 à 18-jarig individu waarvan het geslacht niet bepaald kon worden.

Bij skelet 102 kon niet vastgesteld worden of de resten afkomstig waren van een man of een vrouw. Op basis van het antemortem tandverlies van de eerste en de derde kies en de aanwezigheid van artroseverschijnselen aan de nek-wervels kon worden vastgesteld dat het om een volwassen individu gaat dat bij overlijden 40 jaar of ouder was.

De losse skeletelementen bleken, op uitzondering van één bot, allemaal afkomstig te zijn van volwassen personen.

Vergroeide wervels ten gevolge van DISCH
(© Kristine Magerman)

Datering

De afwijkende oriëntatie van de skeletten ten opzichte van de 20ste-eeuwse graven, de nabijheid en de gedeeltelijke oversnijding van de muur van de sacristie die in 1912-1913 gebouwd werd en de verschillende bouwfasen van het kerkgebouw doen vermoeden dat

deze begravingen tussen 1765 en 1912 aangelegd werden. De oversnijding van skeletten 100 en 101 wijst mogelijk op een begraving in twee fasen. Omdat op geen enkele plaats de moederbodem aangesneden werd, is de kans reëel dat er zich nog oudere begravingen in de diepere bodemlagen bevinden.

BESLUIT

Naar aanleiding van het uitgraven van de sleuven voor nieuwe nutsleidingen kon voor de eerste keer een archeologische blik geworpen worden in de bodem rond de Sint-Goriks- en Magdalenakerk van Kobbegem. Hoewel de geschiedenis van deze kerk gereconstrueerd kan worden op basis van geschreven bronnen en bouwhistorisch onderzoek, was er nooit eerder een kans om een opgraving uit te voeren.

Tijdens het onderzoek werden drie menselijke skeletten en zes concentraties bestaande uit verschillende menselijke botresten aangetroffen. Archeologisch materiaal zoals aardewerk, munten of architectuurresten, die in verband gebracht kunnen worden met oudere fasen van het kerkgebouw, werden niet aangetroffen. De bijzettingen kunnen op basis van verschillende elementen mogelijk gedateerd worden tussen 1765 en 1912. Een eenvoudige macroscopische screening bracht meer gegevens aan het licht over het geslacht, de leeftijd, de lengte en enkele pathologieën van de individuen.

BIBLIOGRAFIE

- K. De Groote, W. De Maeyer, J. Moens, K. Quintelier, F. Van Cleven, I. Vanden Berghe en W. Vernaeye (2011) Het Karmelietenklooster van Aalst (prov. Oost-Vl.) (1497-1797): het gebouwenbestand, de begravingen en het fysisch-anthropologisch onderzoek, in: I. In't Ven (red.) Relicta 8 - Archeologie monumenten- en landschapsonderzoek in Vlaanderen - Heritage research in Flanders, Brussel, 83-250.
- K. Magerman en S. Saerens (2012) Archeologisch onderzoek, Asse-Kobbegem, Sint Goriks- en Magdalenakerk, 2012, 2012/437 (Prov. Vlaams-Brabant) (Rapporten Agilas vzw – 1), intern rapport, 59 pp.
- J. Ockeleij (1986) Kobbegem, een historische schets (Ascania-tijdschrift 1986-3), 37-50.
- S. Van Bellingen (2006) De verdwenen Sint-Gorikskerk te Kobbegem (gemeente Asse): van houten kapel tot stenen kerk, in: K. Magerman en S. Saerens (red.) Feniks 1 – Jaarboek van de archeologische vereniging van Asse, Agilas vzw, Asse, 95-102.
- L. Willems (1997) Restauratiestudie St.-Gorikskerk Kobbegem, voorontwerp, interne nota.

CONTACT

Kristine Magerman
Agilas vzw, Vrijthout 13, 1730 Asse
Tel. 0474-29 95 67
Kristine.magerman@telenet.be

Prehistorische bewoning en een zandsteenontginning op een dekzandrug. Een archeologische opgraving aan de Tritsstraat te Kampenhout.

Peter Hazen

Een rij met kuilen van de zandsteenontginningen

INLEIDING

In de zomer van 2012 voerde het Vlaams Erfgoed Centrum een archeologische opgraving uit in de Tritsstraat te Kampenhout. De Gewestelijke Maatschappij voor Volkshuisvesting bouwt op deze locatie 80 nieuwe wooneenheden. Tijdens een archeologische prospectie werd binnen het projectgebied een duidelijke ijzertijd aanwezigheid vastgesteld en centraal in het gebied werden sporen van zandsteenontginning aangetroffen. Daarom adviseerde het agentschap Onroerend Erfgoed een archeologisch vervolgonderzoek.

Het projectgebied is gelegen in het noorden van de gemeente Kampenhout. De kern van Kampenhout ligt op een hoogte, waarop dekzand is afgezet. Deze dekzandrug loopt door tot in het plangebied. Het gebied is gelegen op een hoogte van ca. 15,50 m TAW, maar daalt lichtjes in het noorden naar de lagergelegen Lei- of Brouwerijbeek. Deze beek behoort tot het Dijlebekken.

RESULTATEN

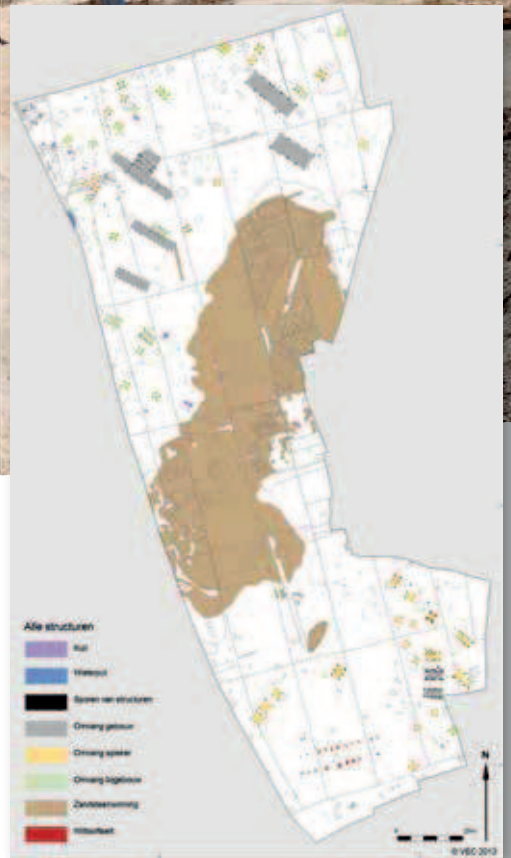
Tijdens de opgraving registreerden we in totaal 1927 sporen. Ze kunnen worden toegewezen aan meerdere perioden: de bronstijd, de ijzertijd, de late middeleeuwen (zandsteenwinning) en nieuwe tijd (witloofteelt). De vindplaatsen uit deze perioden zijn over het algemeen ruimtelijk goed van elkaar gescheiden. Op enkele plaatsen lopen ze in elkaar over en daar is het lastiger om sporen in een periode in te delen, vooral omdat niet in alle sporen dateerbaar vondstmateriaal aanwezig is. De datering is voornamelijk gebaseerd op het aardewerk uit de sporen. Daarnaast is ook gekeken naar oversnijdingen van (gedateerde) sporen en de ligging van de sporen binnen het onderzoeksgebied.

Bronstijd

De eerste sporen van bewoning dateren uit de bronstijd. Voor de vroege bronstijd vertaalt zich dat in enkele kuilen met aardewerk. Uit de midden-bronstijd

Het couperen van de staanders van de huisplattegronden in werkput 25

Structurenkaart van de opgraving

zijn meerdere structuren aangetroffen. Op de flank van de dekzandrug, die vanuit het zuidwesten richting het noordoosten door het plangebied loopt, stonden drie huizen. De huisplattegronden hebben een typische smalle maar langgerekte structuur. Ze behoren tot drie afzonderlijke erven evenals de twee bijgebouwen. De huizen waren niet gelijktijdig bewoond. Dit blijkt onder andere uit de oversnijdingen met verschillende bijgebouwen. Ook de bouwwijze van de huizen komt niet helemaal overeen. In de loop der tijd verplaatsten de huizen zich over het terrein als gevolg van de uitputting van akkers, een fenomeen dat we ook wel 'zwervende erven' noemen.

Naast de huizen werden nog twee bijzondere sporen uit de bronstijd gedocumenteerd. Het gaat om een crematiegraf en vermoedelijk een depositiekuil. Het graf kende geen randstructuur of grafheuvel, maar in het spoor troffen we een geoord potje en enkele

verbrande botresten van een mens aan. Helaas was het botmateriaal te gefragmenteerd om nog iets te kunnen zeggen over de leeftijd en geslacht van de overledene. De depositiekuil bevond zich op het zuidelijk deel van het terrein. De kuil bevatte gebarsten brokken van een maalsteenligger en twee zeer grote en zware, complete en ogenschijnlijk ongebruikte gewichten. Mogelijk zijn deze voorwerpen bewust gedeponereerd bij het verlaten van het erf of een ander ritueel.

IJzertijd

Uit de ijzertijd tekenden we eveneens veel nederzettingssporen op. Zowel in het zuidelijk als in het noordelijk deel tonen huisplattegronden een grote verscheidenheid in opbouw. De bewoning uit de vroege ijzertijd bestaat in het noordelijk deel uit twee forse huisplattegronden met daaromheen enkele spiekers en kuilen. De totale lengte van de huizen bedraagt

vermoedelijk minstens 21 m. De afstand tussen de standers bedraagt gemiddeld 5,75 m. In het zuidelijk deel zijn de twee huizen uit deze periode klein en gedrongen, eveneens vergezeld van enkele spiekers. De omvang van de binnenconstructie van deze huizen bedraagt slechts 7 bij 3,8 m. Beide typen plattegronden zijn eerder zeldzaam in Vlaanderen.

De midden-ijzertijd is vooral in het noordelijk deel goed vertegenwoordigd. Daar is een huisplattegrond van het type Haps gevonden. De plattegrond is slecht bewaard gebleven, maar kon worden herkend aan de typische indeling van de ingang. Op het erf zijn vooral ten noordwesten van het huis veel spiekers en kuilen opgetekend. Op een tweede erf is geen huis gevonden, maar wel een uitgebrande schuur. Dit heeft geleid tot een goede bewaring van de graanresten. Zowel gerst als emmertarwe werden gelijktijdig in deze schuur opgeslagen. Waarschijnlijk zijn deze producten verpakt opgeslagen, bijvoorbeeld in zakken of manden.

Twee waterputten stammen ook uit deze periode. Op basis van botresten en zaden- en pollenmonsters uit de waterputten en kuilen kunnen we ons een beeld vormen over de voedsleconomie uit de midden ijzertijd op deze plaats. Er waren runderen, schapen en/of geiten, varkens en paarden op het erf aanwezig. Soorten als gerst en emmertarwe maar ook lijnzaad werden op de omliggende akkers verbouwd. Het dieet werd aangevuld met diverse groenten, noten en wilde vruchten.

In deze periode is er vermoedelijk nog steeds sprake van 'zwerfende erven', waarbij de boerderijen zich altijd over enkele honderden meters verplaatsten. Dit is aangetoond op de Belgische en Zuid-Nederlandse zandgronden. Ook de vindplaats van Kampenhout lijkt aan dit beeld te voldoen.

Zandsteenontginningen

De opgraving te Kampenhout is het eerste onderzoek waarbij zandsteenwinning op grote schaal archeologisch is onderzocht. Wat tot op heden bekend was over zandsteenwinning, is afkomstig van geschreven bronnen, overlevering en nog bestaande ontginningsplaatsen. Deze bronnen konden voor het eerst getoetst worden aan archeologische gegevens. De opgraving heeft vooral veel gegevens opgeleverd over de wijze van winning van het zandsteen. Bewerking van het steen of verwerking tot mortel vond elders plaats. Het zandsteen vormt de basis voor veel funderingen van middeleeuwse gebouwen uit de streek in en rond Kampenhout.

Het gaat bij de zandsteenontginningen op dit terrein om dagbouw, waarbij de zandsteen in kuilen werd gewonnen. De lagen met zandsteen werden opgespoord door middel van smalle zoeksleuven, die verspreid over het gebied zijn gegraven. Werd een zandsteenbank gevonden, dan konden de kuilen voor winning worden gegraven. Deze kuilen zijn

overwegend rechthoekig tot ovaal van vorm, met een lengte van 5 tot 6,5 m. Ze liggen vaak in een rij achter elkaar met een kleine tussenruimte. Men heeft vermoedelijk de zandsteen kuil voor kuil gewonnen om wateroverlast tegen te gaan. De aanwezige zandsteenbanken werden verbrijzeld waarna de zandsteen kon worden verzameld.

Te Kampenhout zijn één of twee lagen met zandsteen gewonnen. Vermoedelijk bevinden zich op een dieper niveau nog meer lagen, maar het was blijkbaar niet rendabel om deze lagen te winnen. De zandsteen is van een matige kwaliteit, met een geringe dikte. De gewonnen dienden waarschijnlijk als bouw materiaal voor huizen in de omgeving of grondstof voor mortel. De winning van zandsteen kent zijn hoogtepunt in de 15e en 16e eeuw. In deze periode dateert ook de zandsteenwinning te Kampenhout. In de 17e of 18e eeuw is het gebied weer geschikt gemaakt voor landbouw. Mogelijk is op beperkte schaal opnieuw zandsteen gewonnen in de 19e eeuw, maar de rechthoekige kuilen uit deze periode kunnen ook een andere functie gehad hebben.

Witloofteelt

Op de hoger delen van het plangebied werd in de 2e helft van de 19e eeuw witloof geteeld. Witloof is een streekproduct, waarvan de oudere bewoners van Kampenhout zich nog goed herinneren hoe teelt in zijn werk ging. Tijdens het onderzoek zijn een aantal kuilen aangetroffen, waarin kacheltjes hebben gestaan voor de verwarming van de witloofplanten.

Het gaat om 20 kuilen in het zuidelijk deel van het terrein. De sporen hadden een donkergrijs tot zwart gevlekte vulling en waren slechts ondiep in de moederbodem ingegraven. De kuilen hadden een tussenafstand van ca. 1,5 tot 2,3 m en vormden twee parallelle rijen. Aan de hand van de locatie van de sporen lijkt het erop dat de witloofbedden een noord-zuidelijke oriëntatie hadden met aan de kopse kant één kacheltje tussen twee bedden in.

Eén van de huisplattegronden uit de bronstijd in het vlak

BESLUIT

Bij het archeologisch onderzoek in de Tritsstraat te Kampenhout onderzocht het Vlaams Erfgoed Centrum bewoningssporen uit de brons- en ijzertijd. Daarnaast zijn ook sporen van zandsteenontginningen en witloofteelt opgegraven. Gezien de ligging van de sporen op de flank van een dekzandrug, die ook buiten het plangebied doorloopt, is de verwachting dat de vindplaatsen zich over een groter gebied hebben uitgespreid.

CONTACT

Peter Hazen
Vlaams Erfgoed Centrum
Interleuvenlaan 62
3001 Leuven
Tel + 32 (0)16-39 47 96
info@vlaamserfgoedcentrum.be
www.vlaamserfgoedcentrum.be

De Tomme van Ottenburg, het meest mysterieuze monument van Vlaanderen

Bart Vanmontfort

INLEIDING

Op een uitloper van het Brabants plateau, op de grens tussen Vlaams- en Waals-Brabant en goed verscholen achter de huizen van een klein gehucht, ligt Vlaanderen's meest enigmatisch monument: de Tomme. Het is een heuvel van 120 m lang, 40 m breed en meer dan 3 m hoog. Waarschijnlijk is ze door de mens opgeworpen, maar de precieze ouderdom ervan en het waarom zijn nog altijd voer voor discussie.

DEEL VAN EEN GEHEEL

Misschien is de Tomme zelfs zo oud als de jonge steentijd (het neolithicum). Vlakbij, op de rand van het plateau en met uitzicht op de Dijlevallei, ligt namelijk de deels beschermde 'neolithische' site van Ottenburg/Grez-Doiceau. Dit is een zogenaamd aardwerk, een door wallen en grachten afgesloten

ruimte. Hier en daar zijn stukken van de omheining nog te zien in het Krakelbos, waar Alfred baron de Loë en Edmund Rahir in 1909 een opgraving uitvoerden. Ze konden aantonen dat de wal dateert uit het neolithicum, al gingen ze er toen nog verkeerdelijk van uit dat het een grafmonument was. Zo'n tien jaar geleden werd een groot deel van het verdere verloop van de omwalling gevonden, door een studie van het microreliëf in het bos. Het aardwerk bleek zo'n 90 hectare groot te zijn en is daarmee het grootste gekende aardwerk van het land.

Aan de toegang van het aardwerk in het westen, de gemakkelijkst bereikbare weg via het Brabants plateau, ligt de Tomme. Al van in het begin van het archeologisch onderzoek in de regio sprak zij tot de verbeelding, en werd ze als grafheuvel bestempeld. Zo staat ze ook al op de Ferrariskaart (circa 1777) aangeduid als 'Tombe à la Gate', naar een legende van de 'Gouden Geit'. Bij veel buurtbewoners staat ze bekend als Romeinse tumulus. Een degelijk ar-

De omwonenden wordt een exclusieve blik gegund op het pas vrijgelegde profiel. Foto: M. De Bie

cheologisch onderzoek kwam er helaas nooit, en in 1975 werd ze geklasseerd als beschermd landschap, zonder dat de precieze ouderdom of betekenis ervan gekend was.

OP ZOEK NAAR EEN TOEKOMST

Naar aanleiding van een onderzoeksproject naar de bewaringstoestand van middenneolithische sites in de leemstreek, kwamen de site en de Tomme in het bijzonder weer op het voorplan in de archeologische wereld. Het hele aardwerk werd beschermd als archeologische zone en de eerste, bescheiden, erosiebestrijdende maatregelen werden uitgewerkt door de Vlaamse Landmaatschappij (VLM). Maar ook de Tomme zelf bleef intrigeren. Mede door het besef dat ze als beschermd landschap decennialang verwilderde en niet werd beheerd, vonden Onroerend Erfgoed, de provincie Vlaams-Brabant, Vlaamse Landmaatschappij (VLM) en KU Leuven elkaar om een adequaat beheer- en ontsluitingsplan te ontwikkelen. Een belangrijke stap daarbij is een eerste degelijk archeologisch onderzoek van de Tomme, sinds 2011 uitgevoerd door de Eenheid Prehistorische Archeologie (KU Leuven) met de steun van de provincie Vlaams-Brabant. Parallel werkt de VLM aan een in-

richtingsplan, met aandacht voor het beheer van de Tomme en de presentatie naar het publiek.

De belangrijkste vragen die het onderzoek probeert te beantwoorden zijn (1) of de Tomme echt een door de mens gebouwd monument is en (2) hoe oud de constructie dan wel is. Als die vragen kunnen worden beantwoord, is een volgende vraag wat de oorspronkelijke functie van het monument was. Om hierop te antwoorden, werden achtereenvolgens een geofysisch onderzoek door elektrische weerstandsmeting uitgevoerd, boringen gezet en, ten slotte, ook een sleuf gegraven door een stuk van de Tomme.

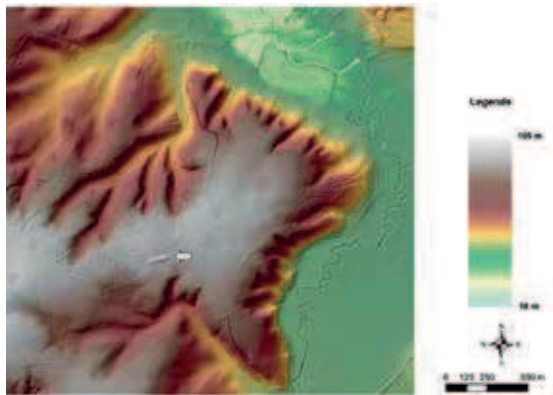
HET ONDERZOEK

Het geofysisch onderzoek heeft als belangrijkste doel om na te gaan of er binnen de structuur verschillen in weerstand te meten zijn. Dergelijke verschillen kunnen worden veroorzaakt door archeologische sporen. De resultaten tonen echter een vrij homogeen beeld in de opbouw van de Tomme. Er is telkens een hogere weerstand te zien langs de flanken van de Tomme, voornamelijk in de westelijke helft, en ook bovenaan. De kern zelf heeft altijd een veel lagere weerstand. Het leek er dus op dat de kern van de Tomme is samengesteld uit een veel fijner bodem-

materiaal dan de top en flanken. Dat patroon kan het resultaat zijn van een lokale constructie, met eerst de leembodem en daarna het onderliggende 'prequartaire' zand.

Een reeks boringen moest deze verklaring bevestigen. Daarnaast moesten de boringen plaatsen aanduiden waar het waarschijnlijk was dat dateerbaar materiaal kon worden gevonden. Bij voorkeur vonden we daarvoor aanwijzingen op het contact tussen de constructie, als het er al een was, en het oorspronkelijke oppervlak. De resultaten van de boringen bevestigen inderdaad de resultaten van de weerstandsmeting. De opbouw van de structuur bestaat vooral uit een lemige kern met zandpakketten op de flanken. Maar het belangrijkste was dat er op een diepte van zo'n 3 m bij een aantal boringen een bodemontwikkeling werd herkend. Daaruit kunnen we afleiden dat de constructie inderdaad door de mens is geconstrueerd op een oud oppervlak. Helaas vonden we op dat niveau geen dateerbaar materiaal. Zonder enige aanwijzing voor structuren of dateerbare sporen, beslisten we om het graven van de sleuf bescheiden te houden. Het was uiteindelijk vooral de

bedoeling om in een dwarsdoorsnede te zien hoe de Tomme was geconstrueerd ... en met de vage hoop om aan de basis van de structuur ook iets terug te vinden dat ons de ouderdom van de Tomme zou verraden. De feiten overtroffen onze verwachtingen. In het profiel waren nog lagen en pakketten te zien waarmee de heuvel was gebouwd. Het was zelfs mogelijk om verschillende fasen te onderscheiden in de levensgeschiedenis van de Tomme. Het profiel werd uitgebreid bemonsterd voor een hele reeks analyses. De monsters worden op dit eigenste moment nog verwerkt, waardoor nog veel informatie niet beschikbaar is. Maar het lijkt wel mogelijk om een antwoord te formuleren op de vraag hoe oud de constructie nu eigenlijk is. Zo lijkt de oudste fase wel degelijk terug te gaan tot de jonge steentijd. Daarna is er minstens twee keer grond tegen aan gezet, één keer mogelijk in de Romeinse tijd. Aldus lijken we op zijn minst op weg naar het oplossen van het eerste raadsel van de Tomme: haar ouderdom. Hopelijk komen we in de toekomst nog meer te weten over haar functie en betekenis... wordt vervolgd.

Hoogtemodel van de Tomme en haar omgeving.
Basisdata © AGIV, verwerking V. De Laet, KU Leuven

BIBLIOGRAFIE

- Clarys B., L. Burnez-Lanotte & M. Van Assche 2004. L'occupation Michelsberg du site d'Ottenbourg - Grez-Doiceau (Bt.): prospections systématiques et nouvelles perspectives de recherches (avec une contribution de W. Van Neer et M. Udrescu). Amphora, 82.
- de Loë, A. & E. Rahir 1924. Ottenbourg et Boitsfort, deux stations néolithiques du Brabant avec nécropole à incinération, Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles 17, 142-166.
- Vanmontfort, B., J. De Man, A. Van Rompaey, R. Langohr & B. Clarys 2006. De evaluatie van bodemerosie op de neolithische site van Ottenbourg/Grez-Doiceau. In: K. Cousserier, E. Meylemans & I. In 't Ven (eds), CAI-II: Thematisch inventarisatie- en evaluatieonderzoek, (VIOE rapporten 2), Brussel, 17-28.

CONTACT

Bart Vanmontfort
Eenheid Prehistorische Archeologie, KU Leuven
Celestijnenlaan 200e-bus 2409, 3001 Leuven
bart.vanmontfort@ees.kuleuven.be
016-32 64 58

Bijlen en lanspunten: een depot uit de late bronstijd te Tienen

Ellen Van de Velde, Tom Debruyne en Tom Deville

INLEIDING

Begin maart 2011 vond op de voormalige terreinen van het klooster van de zusters Passionisten te Tienen een archeologisch vooronderzoek plaats in de vorm van proefsleuven. Dit alles voorafgaand aan de bouw van Woon-Zorgwijk Tienen. Bij de bouw van de Heilig Hartkerk op het aanpalend perceel in de eerste helft van de 20e eeuw vond amateurarcheoloog J. Gooris meerdere crematiegraven uit de Romeinse periode. Hierdoor ontstond het idee dat zich op deze locatie in de stad een Romeinse begraafplaats zou bevinden. Deze vondst was de rechtstreekse aanleiding voor het vooronderzoek in de tuin van het klooster. Bij het onderzoek zijn verschillende archeologisch relevante sporen aangetroffen, waaronder opnieuw een Romeins crematiegraf en ook twee haarden. Totaal onverwacht was echter de vondst van een bronsdepot.

RESULTATEN

In totaal zijn vijf bronzen voorwerpen opgegraven: twee bijlen en drie lanspunten. De voorwerpen lagen in kleine kuiltjes die nauwelijks groter waren dan de vondsten zelf en die zich uiterst vaag aflijnden ten opzichte van de natuurlijke moederbodem. De bronzen lagen horizontaal in de bodem, maar zonder onderlinge regelmaat in hun oriëntatie. Meteen nabij het depot zijn een klein en fragmentair stuk vuursteen werktuig en een houtskoolrijke kuil aangetroffen. Een relatie van deze vondsten met het depot kon tot op heden nog niet worden bevestigd.

De bijlen

Beide bijlen zijn hulsbijlen of kokerbijlen van het type Helmeroth, zoals gedefinieerd door Kibbert in 1984. Het hoofdkenmerk van dit type bestaat uit versiering

met een of meerdere verticale groeven. De werktuigen worden gedateerd in de late bronstijd. De lengte van de bijllichamen en de breedte van de snijvlakken komen overeen met andere gekende voorbeelden. Andere typerende kenmerken voor Helmeroth-bijlen zijn de kegelvormige of conische rand, het D-vormig oor dat op de rand vertrekt, de slanke vorm van het bijllichaam met de gebogen zijden, de ronde of afgeronde hulsopening en de rechthoekige of vierkante doorsnede van het bijllichaam. Kibbert deelt het type Helmeroth op in twee varianten. Aan de ene kant exemplaren met een behamerd of afgeplat vlak, op de onderzijde van het bijllichaam, dat vaak klokvormig is. Deze variant is genoemd naar het depot van Bottrop. De tweede variant heeft geen behamerd of afgeplat vlak en is genoemd naar het depot van Kirchhoven. Beide Tiense bijlen hebben een behamerd en afgeplat vlak en worden voorlopig ingedeeld bij de Bottrop-variant zoals gedefinieerd door Kibbert.

De lanspunten

De lanspunten verschillen alle drie qua vorm en lengte, maar ze hebben alle drie een holle schacht of huls die doorloopt tot in de punt en schuin afgewerkte randen. Ze behoren net zoals de bijlen tot het eindproduct van een lange evolutie en kunnen

in de late bronstijd geplaatst worden. De lanspunten zijn onversierd wat het heel moeilijk maakt om ze te vergelijken met reeds gedefinieerde types of varianten. Niet-versierde exemplaren zijn immers weid verspreid en in gebruik. De lanspunten hebben drie opmerkelijke kenmerken. De nietgaten zitten relatief kort op de rand van de huls, de grootste breedte van het blad bevindt zich relatief laag op het blad en het blad is altijd groter dan de helft van de totale lengte van het gehele voorwerp. Vergelijkbare exemplaren zijn gekend in het depot van Basland uit Denemarken waarbij de lanspunten eveneens gecombineerd zijn met hulsbijlen van het type Helmeroth. Mogelijk is er bij dit Scandinavische depot sprake van import aangezien de bijlen van dit type voornamelijk in het zuiden van Nederland, Duitsland en België voorkomen.

Bewaring en gebruik

De vijf Tiense bronzen vormen een homogeen depot dat in één keer aan de aarde werd toevertrouwd. De bronzen bleven bewaard in een hoofdzakelijk droge context op een noord-zuid georiënteerde flank van een plateau dat zich ten noorden van het plangebied uitstrekt. Ze hebben een goed bewaard en origineel oppervlak met een egale groene patina. Inwendig is er aantasting door mineralisatie. Alle voorwerpen

vertonen hier en daar kleine beschadigingen, maar die zijn alle pas ontstaan na het begraven van de bronzen. Geen van deze voorwerpen is gebruikt als wapen of werktuig en ze zijn ook nooit voorzien van een houten steel. Zowel de bijlen als de lanspunten zijn afgewerkte producten die pas na het toevertrouwen aan de bodem beschadigd zijn geraakt. Het gaat hier dus niet om misbaksels waardoor een interpretatie als brongietersdepot onwaarschijnlijk wordt.

OORSPRONG

Het depot lijkt geen deel uit te maken van een nederzetting of grafveld, maar staat mogelijk wel in relatie tot een gebroken silexfragment en een houtskoolrijke kuil in de buurt. Dit zouden sporen kunnen zijn van de persoon of groep mensen die de bronzen hier begraven hebben. Ook in de ruime omgeving rond-

om de site zijn tot op heden geen sites gekend uit de late bronstijd. Waar de bronzen gegoten zijn en hoe ze tot op deze locatie gekomen zijn blijft dan ook onduidelijk. Het waarom van de begraving blijft een even onduidelijke factor waarover al veel geschreven en gesproken is.

HET VERVOLG

De boomgaard van het klooster van de zusters Passionisten te Tienen, waarin het bronsdepot gevonden is, werd in 2012 onderzocht door middel van een vlakdekkende archeologische opgraving. De resultaten hiervan vindt u in een ander artikel in deze brochure.

Een beknopt overzicht van de onderzoeksresultaten van de archeologische opgraving te Tienen, Park Passionisten

B. Van der Veken

INLEIDING

In opdracht van de Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen voerde het Vlaams Erfgoed Centrum (VEC) een archeologische opgraving uit voor het plangebied Tienen, Park Passionisten. Het plangebied is 3,55 ha en ligt op de terreinen van het klooster van de zusters Passionisten op de Aarschotsesteenweg 3 te Tienen. In het gebied plant Huisvesting Tienen cv een verkaveling, nl. Woon-Zorgwijk Tienen. Naast het pas gebouwde klooster komen sociale woningen, serviceflats en een verzorgingstehuis te staan, en dit rondom een centrale parkzone. De realisatie van deze bouwplannen vormt een bedreiging voor de aanwezige archeologische sporen en vondsten. In 2011 voerde Condor Archaeological Research bvba een archeologische prospectie uit. In totaal legden zij elf proefsleuven aan die sporen en vondsten bevatten uit de late bronstijd en de Romeinse tijd. Voor een deel van het

plangebied werd een archeologische vlakdekkende opgraving geadviseerd. Het VEC onderzocht deze zone in november 2012. In totaal is 7.580 m² vlakdekkend opgegraven en gedocumenteerd, verspreid over vier werkputten.

LANDSCHAP

Het plangebied ligt in leemgebied. Boringen naar de ontkalkingsgrens duiden op een tweedeling in het terrein. In het noordelijke deel van het plangebied is minimaal 0,5 tot 1 meter van het oorspronkelijke leempakket geërodeerd. Deze zone had ooit een hoogte rond 57 m TAW. In het zuidelijke deel is de Bt (textuur B)-horizont goed bewaard onder een pakket colluvium van ruim een halve meter en was de erosie minimaal. Dit ligt en lag op ongeveer 54 m TAW.

Het couperen van een karrenspoor in werkput 1

RESULTATEN

Tijdens de opgraving registreerden we in totaal 192 grondsporen uit zowel bronstijd, Romeinse tijd, middeleeuwen-nieuwe tijd en nieuwste tijd.

Bronstijd

Tijdens het vooronderzoek werd een bronsdepot aangetroffen. Het betreft in totaal vijf bronzen voorwerpen. Het bronsdepot is uitgebreid gepubliceerd in Lunula van 2012. Het depot is niet zoals destijds gedacht in de moederbodem aangetroffen maar bevond zich in een oude ploeglaag. Deze ploeglaag wordt aan de hand van aardewerkvondsten in de 17e of 18e eeuw gedateerd. Vermoed wordt dat de bronzen voorwerpen uit het onderliggende coluvium naar boven zijn geploegd.

Tijdens het huidige onderzoek troffen we in een onderliggend vlak twee kuilen (S3.17 en S3.20) aan die sterk op elkaar lijken, zowel in grootte, vullingen als kuilinhoud. De kuilen bevatten handgevormd aardewerk, vuurstenen artefacten en verschillende verbrande en verweerde brokken natuursteen en brokjes verbrande leem. Het aardewerk wordt toegeschreven aan de Hilversumcultuur, te dateren in de vroege en midden-bronstijd. Een 14C-datering

van kuil S3.20 leverde een ouderdom op van 3515 ± 39 BP ofwel een vermoedelijke datering van 1946-1742 v.C. (gekalibreerd), de vroege bronstijd dus. De inhoud van de kuilen wijst op gedumpt afval, wat van S3.17 en S3.20 afvalkuilen maakt. Het zijn vermoedelijk de resten van een incidenteel bezoek aan het plangebied en niet de resten van intensieve bewoning, al dient vermeld te worden dat slechts een beperkte zone werd onderzocht en dat de oorspronkelijke functie van de kuilen mogelijk ooit een andere was. Als kuilen buiten gebruik raken, worden ze in tweede instantie vaak als afvalkuil gebruikt of raken ze langzaam opgevuld met rondslingerend vuil en grond van het erf.

Vermeldenswaardig is nog de vuursteenverschraling die is vastgesteld bij het aardewerk in S3.20. Dergelijke verschraling komt voor bij Michelsberg- en wikkeldraadaardewerk maar is onbekend bij aardewerk uit deze periode. Bij een onlangs uitgevoerd onderzoek in Kampenhout is eveneens vuursteenverschaald aardewerk van de Hilversumcultuur gevonden. Mogelijk betreft het een regionaal verschijnsel.

Romeinse tijd

In het plangebied zijn verschillende sporen uit de Romeinse tijd en Romeins vondstmateriaal aangetroffen, min of meer bij elkaar geclusterd in het zuid-

lijke deel. De sporen betreffen drie crematiegraven (S1.6, 3.5 en 3.6), een greppel (S1.5/3.8) en een kuil (S3.9). Na onderzoek bleek één graf (S3.5) geen crematieresten meer te bevatten. Wel werden kleine splinters verbrand ruwwandig aardewerk en schilfers verbrand silex aangetroffen. Bij een ander graf (S1.6) zijn de crematieresten verspreid over de kuil gevonden. Het betreft hier vermoedelijk een man, gestorven tussen de 20 en 30 jaar oud. De grafinventaris bestaat uit een ruwwandige pot, schoeisel, verbrande vuursteenschilfers en dierlijk botmateriaal. Bij het derde graf (S3.6) liggen de botresten eveneens verspreid over de kuil maar was tevens nog een kleine concentratie van crematieresten aanwezig. Verder zijn talrijke stukjes verbrand ruwwandig aardewerk, verbrand silex en een klopsteen aangetroffen. De aanwezige metaalhoudende brokken bevatten delen van kistbeslag, vermoedelijk kistsluitingen. Mogelijk betreft het hier de resten van een kistje waar (een deel van) de grafinhoud in zat.

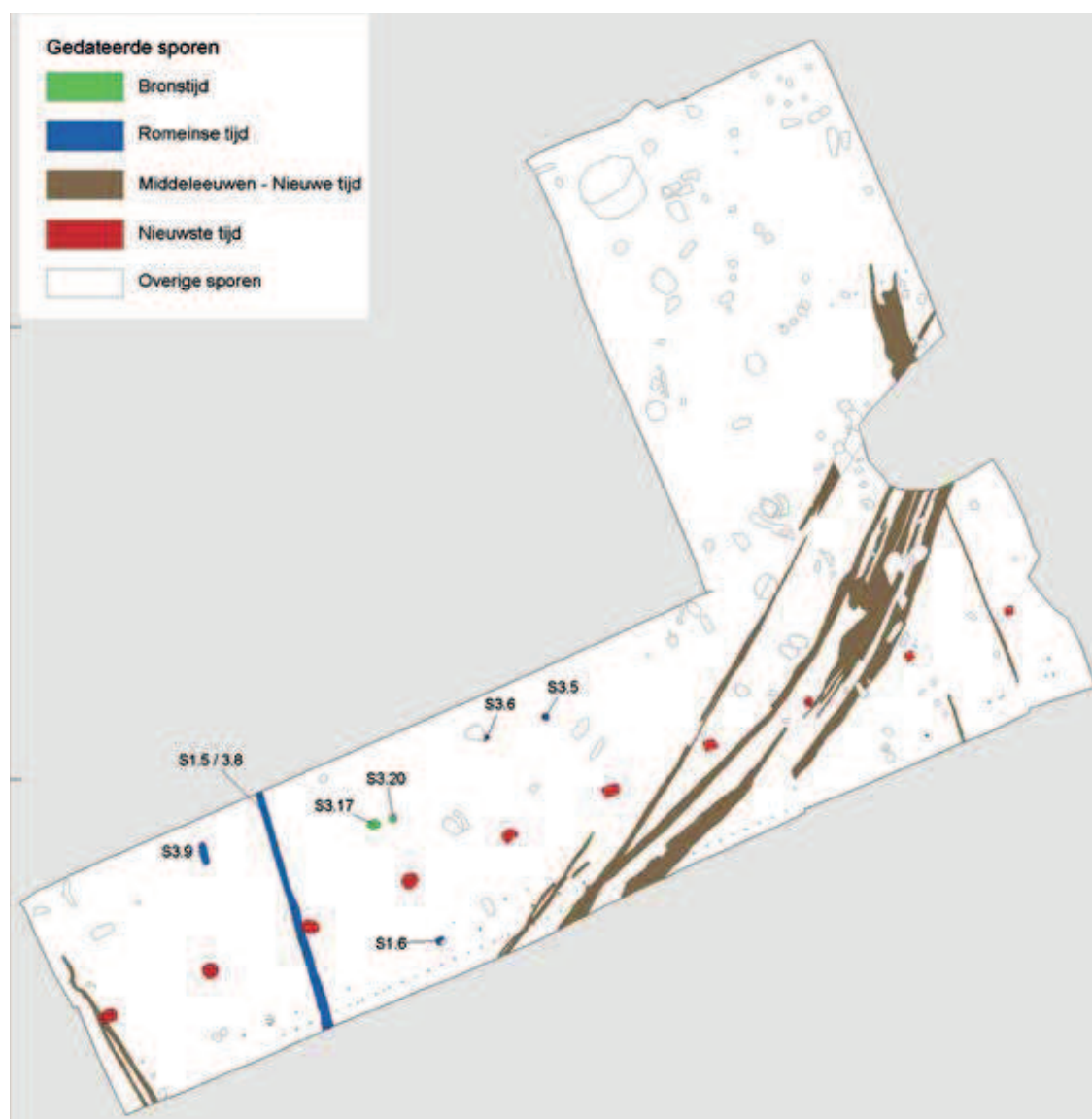
Het aardewerk uit de crematiegraven stamt uit de tweede helft van de 2de en 3de eeuw. De drie gra-

ven maken mogelijk deel uit van een groter grafveld, gelet op de vondst van meerdere crematiegraven nabij de Heilig Hart Kerk in de vorige eeuw). Over de omvang van het aanwezige grafveld kan verder niets gezegd worden.

Naast de crematiegraven is slechts in één ander Romeins spoor aardewerk aangetroffen. De scherven die in de greppel zijn aangetroffen hebben jammer genoeg geen diagnostische kenmerken. Naast aardewerk is in de greppel vooral bouwmetaal aangetroffen, fragmenten van tegulae en imbrices. De functie van de greppel is onbekend. Een kuil met een gelijkaardige vulling als de nabijgelegen greppel, maar zonder vondstmateriaal, schrijven we ook aan de Romeinse tijd toe. Mogelijk maakten de resten deel uit van het funeraire landschap en het aanwezige grafveld.

Middeleeuwen - nieuwe tijd

Bewoningssporen en vondstmateriaal uit de middeleeuwen en nieuwe tijd zijn schaars in het plangebied. Op basis van hun stratigrafische ligging schrijven we verschillende karrensporen toe aan deze

Sporen en structuren van de opgraving

periode. Eén karrenspoor is voorzien van een afwateringsgreppel. De karrensporen zijn niet herkend op oud kaartmateriaal wat doet vermoeden dat het een lokale veldweg betreft. Overige middeleeuwse of nieuwetijdse sporen werden niet aangetroffen. Wel kunnen twee in het plangebied aanwezige lagen aan deze perioden toegeschreven worden. We gaan er dan ook van uit dat het hele plangebied toen als akkerland werd gebruikt.

Nieuwste tijd

Het klooster en de aanwezige kloostertuin kenden hun grootste bloei in de 20e eeuw. Achter het kloos-

ter bevond er zich een boomgaard, waar heden ten dage nog de laatste resten van zichtbaar zijn.

De meeste grondsporen die tijdens het archeologisch onderzoek zijn aangetroffen dateren van de 20e eeuw. Een 110 meter lange rij van paalgaten die onderling 10 m uit elkaar liggen is vermoedelijk een gedeelte van het hekwerk dat in of rondom (een deel van) de boomgaard of tuin stond.

De cluster in de noordoostelijke helft van het onderzoeksgebied zien we eerder als verstoring van het bodemarchief dan als daadwerkelijke archeologische sporen.

BESLUIT

De aangetroffen archeologische waarden in het gebied zijn in verschillende perioden te dateren. Naast twee vermoedelijke afvalkuilen uit de vroege bronstijd zijn diverse Romeinse sporen aangetroffen. De resten uit de Romeinse tijd omvatten drie crematiegraven, een greppel en een kuil. Verder doorkruisten in de middeleeuwen of nieuwe tijd verschillende karrensporen het gebied, maar deed het gebied in die tijd vooral dienst als akkerland. In de 20ste eeuw maakte het gebied deel uit van de kloostertuin.

BIBLIOGRAFIE

- Van de Velde, E., T. Deville & S. Houbrechts, 2011: Park Passionisten te Tienen (gem. Tienen). Archeologische vooronderzoek door middel van Proefsleuven. Bilzen (Condor Rapporten 41).
- Van de Velde, E., T. Deville & T. Debruyne, 2012: Bijlen en lanspunten. Een depot uit de late bronstijd te Tienen (prov. Vlaams-Brabant, België). In: G. De Mulder et. al. (red.). Lunula, Archaeologie protohistorica, XX, 53-58.
- Van der Veken, B. (red.), 2013: Tienen, Park Passionisten. Een archeologische opgraving. Leuven (VEC Rapport 2).

CONTACT

Bart Van der Veken
Vlaams Erfgoed Centrum
Interleuvenlaan 62
3001 Leuven
b.vanderveken@archeologie.nl
www.vlaamserfgoedcentrum.be

Muren, muren, muren en nog eens muren: archeologische toevalsvondsten in Vlaams-Brabant in 2013

Geert Vynckier

De liftkoker met de aangetroffen muren in het Tuchthuis van Vilvoorde

Net zoals vorig jaar kwamen er ook in 2013 bij het agentschap Onroerend Erfgoed meldingen van toevalsvondsten binnen. Wie bij toeval archeologische vondsten opmerkt bij grondwerken waar geen vergunningsplichtige opgraving was voorzien, moet dit melden aan de Vlaamse Overheid die decretaal de opdracht heeft om ze archeologisch te registreren en te onderzoeken. In Vlaams-Brabant werden er in 2013 enkele gemeld waarvan er hier vier besproken worden.

De toevalsvondsten worden slechts kort voorgesteld en beschreven en zullen in het kader van het rapport uitvoeriger worden onderzocht.

HET TUCHTHUIS TE VILVOORDE

Tijdens herbouwingswerken in het voorjaar van 2013 aan de sociaal-culturele vleugel van het oude Tuchthuis te Vilvoorde, stootte men bij het graven van een liftkoker op twee robuuste muren en/of funderingen. Deze twee haaks in elkaar gemetselde muren waren opgebouwd uit een kern van baksteen met een grijswitte mortel en een parament in regelmatig gekapte kalkstenen. Beide muren waren alleen in het profiel van de uitgegraven werkput zichtbaar maar ze waren minstens één meter dik en liepen verder onder de muren van het huidige Tuchthuis. De kortste doorsnijdt in zuidelijke richting een fundering in los verband. Deze fundering werd op een volledig andere wijze opgetrokken en bestond uit brokken kalksteen. Deze laatste loopt niet volledig haaks en parallel met vorige twee en behoort waarschijnlijk tot een oudere bouwfase.

De opgebroken Rillaarseweg met de holte ontstaan door de wegspoeling van de bodem

De noord-zuid lopende restanten van een bakstenen muurfundering ten zuiden van de Abdij van het Park te Heverlee

Een kort historisch en cartografisch onderzoek leert ons dat deze muurfunderingen waarschijnlijk te maken hebben met de vele verbouwingen die het gebouw onderging sinds de bouw vanaf 1774 tot in de 19de eeuw. Verder onderzoek zal hier misschien uitsluitsel kunnen over geven.

ENKELE RESTEN VAN EEN GEBOUW IN DE ABDIJ VAN HEVERLEE-PARK

In juli kwam er een melding binnen van het aansnijden van enkele muren bij het uitgraven van een afwateringsgracht op een nieuwe bezoekersparking van de abdij gelegen ten zuiden van de Mariapoort. Op dit terrein lagen vroeger kweekvijvers waardoor de ondergrond in grote mate vernield was. Toch kwamen er muurfunderingen tevoorschijn hoewel men veronderstelde dat er geen archeologische vondsten meer aanwezig zouden zijn. Twee bakstenen funderingsmuren

van ongeveer 50 centimeter breed stonden haaks op elkaar waarvan de eerste van west naar oost liep en over een afstand van 15 meter kon gevolgd worden tot in het profiel van de afwateringsgracht waar duidelijk de puin - en afbraaklaag van deze muur zichtbaar was. De andere muurfundering liep van noord naar zuid en kon gevolgd worden in het profiel en in het vlak van de afwateringsgracht over een afstand van 45 meter. Verder onderzoek naar de betekenis van deze muren werd op dit ogenblik nog niet uitgevoerd.

EEN WATERPUT ONDER DE WEG TE TIELT-WINGE

Door een grote uitspoeling aan de rand van de Rillaarseweg te O.L.V.-Tielt was er een verzakking ontstaan. Na een eerste bezoek begin september besliste de technische dienst van de gemeente de betonweg op te breken voor de veiligheid van het verkeer. Na

De ronde waterput was opgebouwd uit ijzerzandsteen blokken.

het opbreken van de weg werd een ronde ijzerzandstenen constructie zichtbaar. De bodem van de (water)put bevond zich op 5 meter ten opzichte van het straatniveau. Door in de put te kruipen zagen we dat de opbouw van de waterput gebeurde vanop een natuurlijke ijzerzandsteen laag die cirkelvormig werd uitgegraven. Hierop werden onregelmatige, vierkante en driehoekige ijzerzandsteen plaketten op elkaar gestapeld tot boven. Onder de zandsteenlaag is de grond weggespoeld tot 1 à 3 meter weg van het

middelpunt van de waterput die ongeveer 1,30 meter in doormeter is. Een fijn laagje kalkafslag bewijst dat de waterput is gebruikt hoewel dit door het wegspoeien van de ondergrond kortstondig kan geweest zijn. We kunnen de volledig lege put momenteel niet dateren. De omwonenden en de gemeente herinneren zich wel dat de huidige straatbedekking, waardoor de put overdekt werd, dateert van de jaren 40-50 van vorige eeuw. Via plaatselijke contacten en bijkomende info van historische kaarten zullen we proberen toch meer te weten te komen over deze merkwaardige (water)put.

DE BURCHT VAN GOOIK

Tijdens het uitgraven begin september van een bouwput, voor het bouwen van een nieuwe vleugel van een rust- en verzorgingstehuis in de dorpskern van Gooik, werd een zware funderingsmuur aangesneden. Deze werd met de hulp van een graafmachine verder blootgelegd waardoor de monumentaliteit van dit restant dat op een stoer en stevig gebouw wees, nog duidelijker werd. Door een in de nabijheid gelegen bron en het opkomende water kon het vlak rond deze muur niet worden opgeschoond. Een klein bevaard dwarsprofiel, waar de muur werd doorbroken door een kelder van het afgebroken klooster, leerde ons dat het terrein gedurende lange periode omwoeld en opgevuld was. Ook op de rest van het terrein waren er zeer weinig plaatsen waar de oorspronkelijke stratigrafie van het terrein bewaard was. Toch konden we de zware muurfundering beschrijven en leverde ze meer informatie op.

De robuuste bakstenen muur/muurfundering is ongeveer 1,80 meter breed en loopt in zuidelijke richting verder (hoever was op dat ogenblik niet te achterhalen). De kelder van het recent afgebroken klooster doorbrak de muur in het noorden. De oostzijde van de funderingsmuur bestaat uit mooi opgemetselde baksteen terwijl de westzijde onderaan paramentstenen heeft in een soort witte kalksteen die mooi regelmatig gekapt zijn en naar boven op een gegeven moment afgeboord worden door een schuin afgewerkte sokkel. Hierop is dan verder gebouwd met bakstenen. Aan de zuidzijde zit er onder de muur een grondboog in baksteen die we spijtig genoeg niet konden bekijken

De robuuste muurfunderingsresten van de burcht van Gooik

door het opkomende water. Aan diezelfde zuidzijde werd er een dwarse muur in baksteen opgebouwd die deels op de voorgaande muurfundering werd opgetrokken. Deze muur loopt in een boog richting westen en zou de aanzet kunnen zijn van een (hoek)toren. Ook hier speelde het grondwater ons parten. In het midden van de muur, aan de oostzijde was een waterput in de muur ingemetseld. Hieruit kwamen enkele bouwfragmenten.

Uit de monumentaliteit van het aangetroffen muurwerk en na een voorlopig en bondig historisch en cartografisch onderzoek konden we deze muurfundering met grote waarschijnlijkheid toeschrijven aan de oude Burcht van Gooik die wel gekend was uit teksten maar volledig verdwenen was. Historische bronnen vermelden dat er op deze plaats begonnen werd met het bouwen van een kasteel rond 1250. Veel later zou het eerder als zomerverblijf en jachtpaviljoen gebruikt worden. De Franse maarschalk de Rosen (onder Lodewijk XIV) die het omschreef als een mooi kasteel, schoot het eind 17de eeuw stuk en brandde het plat. Na de vernietiging werd kort daarop op het terrein net voor de burcht een grote hoeve gebouwd. Eind 19de eeuw werd er een nieuw klooster opgebouwd dat deze zomer werd afgebroken.

Tijdens het schrijven van deze tekst werd ons gemeld dat bij uitbreiding aan de zuidzijde van de bouwput een nieuwe muurfundering werd vrijgelegd. Deze vertoont grote gelijkenissen met de eerdere geregistreerd muurconstructie en zou hierbij aansluiten.

Doorsnede van diezelfde muur met de aangrenzende ophogingslaag en restanten van de fundering van het recent afgebroken klooster

BIBLIOGRAFIE

- KENNES H. met medewerking van STEYAERT R. 2005: Inventaris van het bouwkundig erfgoed, Provincie Vlaams-Brabant, Gemeente Vilvoorde, Deelgemeenten Vilvoorde en Peutie, Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen VLB1, (onuitgegeven werkdocumenten).
- GENICOT L.F., VAN AERSCHOT S., DE CROMBRUGGHE A., SANSEN H. & VANHOVE J. 1971: Inventaris van het cultuurbezit in Vlaanderen, Architectuur, Provincie Brabant, Arrondissement Leuven, Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen 1, Luik.
- VERHOEVEN, M.P.F. & KEIJERS, D.M.G. 2011: Landschap en archeologie in het Pajottenland. Een archeologische studie in de gemeente Gooik, Vlaams-Brabant, RAAP-rapport 2262, Weesp.
- DE WEERDT L. 1978: Waar eens de burcht en kasteelhoeve stonden te Gooik, Het Oude land van Edingen 6, nr. 2, 117-120.
- WYNANTS Y. g.d. : Het kasteel van Gooik, onuitgegeven nota uit het archief van de Heemkundige Kring van Gooik.

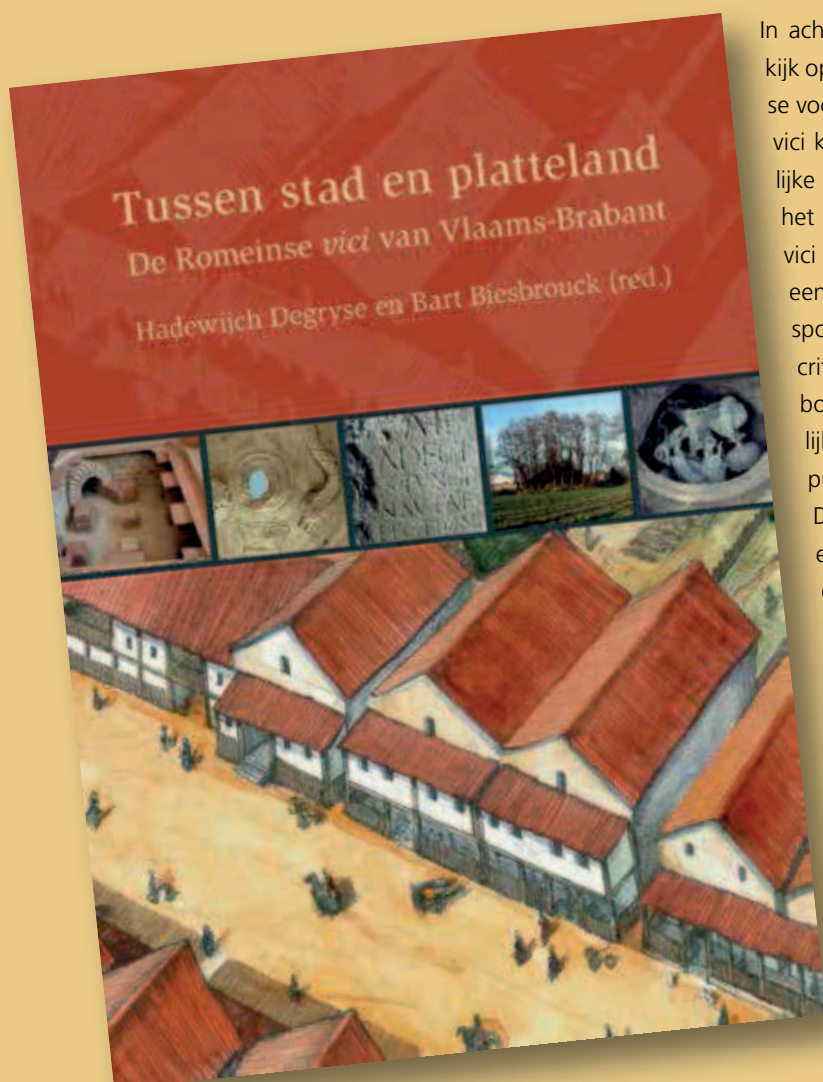
CONTACT

Geert Vynckier
Erfgoedonderzoeker archeologie
Agentschap Onroerend Erfgoed
012-26 03 21 - 0477 56 03 89

PUBLICATIE 'TUSSEN STAD EN PLATTELAND. DE ROMEINSE VICI VAN VLAAMS-BRABANT'

Met de Romeinse kolonisatie en pacificatie van Noord-Gallië onder keizer Augustus (27 v.Chr.-14 n.Chr.) werden verschillende nederzettingvormen in onze streken geïntroduceerd. Naast steden, grote landbouwbedrijven (villae), boederijen en militaire kampen onderscheiden archeologen ook nog de vici. Een vicus is een landelijke nederzetting die regionale functies op vlak van religie, economie, administratie, politiek en ontspanning vervulde. Het waren belangrijke centra van ambachtelijke activiteit die gericht waren op de productie en handel van gebruiksgoederen.

In Asse, Elewijt (Zemst), Kester (Gooik) en Tienen in de provincie Vlaams-Brabant wijzen archeologische sporen op de aanwezigheid van een vicus. In de publicatie 'Tussen stad en platteland. De Romeinse vici van Vlaams-Brabant' verzamelen onderzoekers van het agentschap Onroerend Erfgoed, de KU Leuven en het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen voor het eerst alle beschikbare informatie over deze kleinhandelscentra. Bovendien worden de resultaten in het licht van de Romeinse vici in het algemeen in Vlaanderen geplaatst.

In acht hoofdstukken krijgt de lezer een heldere kijk op het dagelijks leven van onze Gallo-Romeinse voorouders. In de eerste kennismaking met de vici komen het gevoerde onderzoek, de ruimtelijke organisatie en structuur en de inplanting in het landschap aan bod. Hoe de huizen van de vici eruitzagen en waar ze stonden bepaalt of een nederzetting de stempel 'vicus' krijgt. De sporen in de vier sites worden dan ook aan de criteria van een vicus getoetst: de aard van bebouwing, het grondgebruik, de landschappelijke context, de ligging op een wegknooppunt...

De core business van een vicus was productie en handel. De landbouwbedrijven exploiteerden het landschap en ontgonnen grondstoffen en de vici fungeerden als commerciële draaischijven voor de uitwisseling van producten en diensten in hun regio. Naast deze drukke bezigheden dienden zij nog te zorgen voor hun dagelijkse kost. Verder komen in het boek ook de begravingpraktijk en de religie aan bod. Over het einde van de Gallo-Romeinse vici is nog veel onduidelijkheid.

1 | DE VICI VAN VLAAMS-BRABANT

Een kennismaking

Archeologisch onderzoek als bron
Centra van ambachtelijke activiteit
Niet om het even waar
Verbonden door wegen
Ruimtelijke structuur en organisatie
De watervoorziening
Wat was de relatie met de boerende burenen?

Het landschap rondom

2 | LINTBEOUWING EN KOTERIJ

Niks nieuws onder de zon?

Wanneer is een nederzetting een vicus?
Hout en steen
Wegje huisje tuintje
Op huizenjacht
Wat heeft onze huizenjacht opgeleverd?
Het levende huis: gebruiken en gebruikers

De familiestructuur

3 | AMBACHTELIJKE BEDRIJVIGHEID

Exploiteren, produceren, importeren en recycleren

Verandering en exploitatie
Van grondstof tot product. En omgekeerd

Vet, merg en beenderlijm

4 | ZAKEN ZIJN ZAKEN

Commerciële draaischijven

Anders dan vandaag
Goed in de markt
Een hachelijke onderneming
Volg de scherven
Klinkende munt
Was het platteland 'gemonetariseerd'?

Munten vertellen hoe het de vici is vergaan

5 | VOEDSEL

en wat daarbij komt kijken

De moeizame speurtocht naar dagelijkse kost
Zaaïen, oogsten en plukken
Veeteelt en slacht
Jacht en visserij
Bijzondere maaltijden bij speciale gelegenheden
Was de vicus een kleine stad?

6 | DOOD EN BEGRAVEN

Crematie en inhumatie

Lijkverbranding is de regel
Eten, drinken en andere grafgiften
Een munt in de mond
Asse en Kester
Grafheuvels voor de rijken

Leef- en sterftijd

7 | GODEN EN GEESTEN, RITUELEN EN HEILIGDOMMEN

De Gallo-Romeinse religie

Voor wat hoort wat
Tempels en andere heilige plekken
Een feestmaal voor Mithras
Rituele deposities

8 | AAN ELKE VICUS KWAM EEN EIND

Maar waaraan zie je dat?

Loopkevers uit Elewijt
De zwarte laag van Asse
De schapen van Tienen

9 | LITERATUUR

Dit boek kwam tot stand door een samenwerking tussen het agentschap Onroerend Erfgoed en de provincie Vlaams-Brabant en is een uitgave van Uitgeverij Peeters in de reeks 'Accenten uit de geschiedenis van Vlaams-Brabant'.

De auteurs zijn Bart Biesbrouck (red.), Barbara Borgers, Hadewijch Degryse, Marie Derreumaux, Anton Eryvnc, An Lentacker, Kristine Magerman, Marleen Martens, Dirk Pauwels, Alain Vanderhoeven en Wim Van Neer.

De publicatie kost 20 euro (excl. verzendingskosten). U kunt deze bestellen bij de boekhandel of via www.vlaamsbrabant.be/vici

www.vlaamsbrabant.be